

Paleoetnologie – Etologie člověka v kvartéru

1. Úvod

Ecce Homo

Problém oživení statického archeologického záznamu

Evolucionismus

Jean Baptiste Lamarck (1744-1829): vývojová teorie = adaptace pod vlivem prostředí

Étienne G. Saint-Hillaire (1772-1844): vývojové skoky od „příšer k věrohodným předkům“

Charles Darwin (1809-1882): proces postupných biologických změn; kontinuita vývoje zvíře-člověk přes společného předka; přirozený výběr; adaptace nemusí být vždy „ideální“

Kritika: přeceňování přírodního a sexuálního výběru x boj o život jedince Alfred R. Wallace (1823-1913) → hledání sociální interpretace

plynulost x diskontinuita vývoje --- stabilita společností

Stephen J. Gould (1941-2002) a Nils Eldredge (1943): teorie přerušovaných rovnováh; Jaroslav Flegl (1958): teorie zamrzlé evoluce

Sociologie

Auguste Comte (1794-1859): vědecké pochopení společnosti (předvídatelnost a regulace lidského jednání)

Herbert Spencer (1820-1903): „Darwin sociologie“

Émile Durkheim (1858-1917): pozitivismus, základem sociální fakta (ekonomie, náboženství...), dělba práce, urbanizace, industrializace

Marxismus = materialismus, důraz na ekonomiku a třídní boj (teorie sociální evoluce a prehistorie: L. H. Morgan – F. Engels)

Max Weber (1864-1920) a Georg Simmel (1858-1918): sociologie náboženství a teorie „vhledu“

Ferdinand de Saussure (1857-1913) a Claudé Lévi-Strauss (1908-2009): strukturalismus a hledání opozit

Michel Foucault (1926): vnější pozorovatel; „archeologie vědění“; řád věcí, sexualita, moc a svoboda

Jürgen Habermas (1929): komunikativní a instrumentální jednání

Talcott Parsons (1909-1979) a Anthony Giddens (1938): smysl lidského jednání a konfrontace s globalizací

Pokusy o syntézu

Etologie = nauka o instinktivním chování zvířat

Karl Lorenz (1903-1989), Karl von Frisch (1886-1982), Nikolaas Tinbergen (1907-1988) a Irënaus Eibl-Eibesfeldt (1928)

Instinkt + učení → vzorce chování (habituační, asociace, vtiskování; imitace, apetence, sociální přenos; výuka); agrese – kooperace – přeskokové chování; autodomestikace člověka

Sociobiologie = nauka o sociálním chování vyplývajícím z evoluční adaptace na prostředí; ritualizace chování

Edward O. Wilson (1929), Peter Kropotkin (1842-1921), Robert Trivers (1943) a William D. Hamilton (1936-2000) X chování je zakotveno v genetickém kódu (Stephen J. Gould a Richard Lewontin)

Behaviorismus = nauka o „laboratorním“ chování; John B. Watson (1878-1958) a B. F. Skinner (1904-1990)

Studium lidského chování

Behaviorální ekologie člověka (Krebs, Davies 1997; Shennan 2000; Smith et al. 2000): konkrétní znak je biologickou adaptací zvyšuje-li fitness jedince (reprodukční úspěšnost v závislosti na odlišných behaviorálních strategiích), předpoklad, že selekční tlaky fungují v současnosti, stejně jako v minulosti
Evoluční psychologie (Symons 1989, 1990; Tooby, Cosmides 1990; Sherman 1997; Smith 2000): studium univerzálních kognitivních mechanismů, které lidé používají při svém rozhodování, sledování důkazů „vhodného designu“, ukazujícího na průběh selekce v minulosti, dotazníkové studie v laboratorním prostředí

Prostředí evolučních adaptací (Bowlby 1969, 1973; Tooby, Cosmidesová 1990; Irons 1998; Malik 2000): HBE: současné chování člověka je adaptivní x EP: žádné chování současného člověka není adaptivní, konglomerát selekčních tlaků, vytvořil adaptivně relativní prostředí s kontinuálně adaptivním chováním a neadaptivním chováním

Paleoetnologie

Od r. 1865 = L. Pigorini (1842-1925) a P. Montegazzo (1831-1910) (La Spezia)

Po 2. sv. v. = A. Leroi-Gourhan (1911-1986)

Paleoetnologie v ČR (K. Absolon, J. Svoboda)

Etnoarcheologie

Od r. 1900 = J. Fewkes (1850-1930)

Od 60.-70.let 20. stol. = L. Binford (1931-2011), J. E. Yellen, I. Hodder (1948), R. A. Gould

Etnologie v postmoderní době – integrace nových materiálů a technologií, hledání definic „tradiční“

Lovecko-sběračské společnosti

mobilní – usedlé společnosti, které mají svou strategii obživy (lov/rybolov/sběr) postavenou na využití divokých zvířat a rostlin; malé skupiny, které se mohou sezónně shlukovat; populační hustota menší oproti zemědělcům;

Man the Hunter (1966)

- 1) malé osobní vlastnictví, egalitářství;
- 2) vysoká pohyblivost jedinců uvnitř skupin, větší skupiny sezónně;
- 3) volná organizace, bez teritoriálních práv;
- 4) žádné skladování potravin;

Teorie původní společnosti v hojnosti

Teorie 4 rozměrů (1999) rozdělení podle pohyblivosti – sdílení potravy – skladování – teritoriality

Komplexní lovci sběrači (1994, 1996)

polousedlé – usedlé společnosti, sociálně stratifikované, max. využití přírodních zdrojů a úzká specializace na přírodní prostředí, při změně potřeba nových řešení

Nomádské společnosti

mobilní – polousedlé společnosti, které mají svou strategii obživy postavenou na pohybu za stády domestikovaných zvířat a sezónně doplněnou o sběr a lov; malé skupiny, často klany

Zemědělské společnosti

polousedlé – usedlé společnosti, které mají svou strategii obživy postavenou na pěstování plodin a domestikaci zvířat; střední – velké skupiny

Modelování v paleoetnologii

práce s pravděpodobnostmi, etnologická analogie nemusí vždy poskytnout přesné ztotožnění s archeologickým materiálem, výhody + nevýhody; limitní podmínky v modelování

Terénní studie = terénní dokumentace: a) organizační, b) terénní, c) analytické, d) „technické“; sběr dat v terénu + práce s informátory = sociální pozice, jazykové bariéry, zprostředkovaný výběr dat, nemusí znát odpověď, vtípký (spolupráce mimo-místo/spolupráce na místě)

Studium sbírek = umožňuje získat širší přehled o vybraných kulturních artefaktech a jejich použití; součást dobové dokumentace (x nevýhody)

Studium literatury = obsahuje množství relevantních informací a detailních popisů života a prostředí vybraných společností světa (x nevýhody)

Model diskontinuální (Gould, 1974) srovnává vzájemně ohraničené datové sady → studované společnosti spolu „nemají nic společného“ nebo se shodují v některém z limitujících faktorů.

Model kontinuální (Gould, 1974) srovnává vzájemně propojené datové sady = studované společnosti mají kontinuální časoprostorový vývoj

2. Lidské chování I

Přirozenost vs. výchova

John Locke (1632-1704): lidská mysl „*tabula rasa*“

Francis Galton (1822-1911): „nature vs. nurture“ v *Hereditary genius* (1869)

Lesley White (1900-1975): kultura jako extrasomatická adaptace

Sebeidentifikace = individuální vnímání „sebe sama“, formuje se kolem 3. roku života dítěte, závisí na: kultuře, pohlaví, ekonomickém a sociálním postavení

Vlčí děti = 17. 10. 1920, Midnapore = Joseph Amrit Lal Singh přijímá dívky 18-měsíční Amalu a 8-letou Kamalu

Intencionalita = umění číst myšlenky a teorie mysli (Kinderman a kol., 1998; Dunbar, 2009); člověk do 5. stupně, děti si dovednost osvojují 3.-4. rokem (vyjma autismus, schizofrenie)

Spolupráce = věžňovo dilema (Merill Flood, Melvin Dresher, 1950)

Rodina = postavení sourozenců otce i matky a jejich dětí (křížoví; paralelní); prarodičovství = upřednostnění vnoučat před vlastními dětmi; nutriční příspěvky zkracují IBI dcer; míra péče o dítě a příbuznost; spolupráce mezi příbuznými

Spolupráce mezi nepříbuznými férovost = 2 typy společností chovající se férově v závislosti na frekvenci kontaktů; sdílení potravy a tolerovaná krádež (Blurton-Jones, 1994); získávání potravy u lovecko-sběračských společností = rozdíl v nutričních hodnotách příspěvku v závislosti na pohlaví; hypotéza předvádění se (Kaplan a Hill 1985; Hawkes 1990, 1991) = muži obstarávají potravu, aby mohli sdílet

Potlach William Duncan (1875), Franz Boas (1887, 1897), Stuart Piddocke (1988) různé příležitosti; dary nevymahatelné a nemusí být opláceny; návratnost ve stejné/mírně vyšší/hodnotě/nížší hodnotě a s příslibem budoucího vrácení; redistribuce potravy a majetku = potvrzení sociálního statusu a bohatství; ničení majetku

Příživníci (Kaplan a Hill, 1985; Winterhalder, 1996) producent může propásnout příležitost získat potravu od někoho jiného; únosnost = velikost komunity

Altruismus (Caporeale a kol. 1989) = selekce upřednostňuje jedince adaptované na život ve společnosti, smyslem povznášející pocity; adopce v tradičních společnostech v menší míře a určitá míra příbuznosti; v industriálních společnostech adopce i nepříbuzných dětí = u neplodných párů evolučně neutrální jev; řešení sociálních problémů

Regulace porodnosti – (Lee 1979) !Kung = prodlužování IBI v závislosti na přenášené váze, (More 1996) Gabbra = o početí dítěte rozhoduje pohlaví sourozenců

Agrese = I. Eibl-Eibesfeldt (1989), E. Fromm (1973), K. Lorenz (1992), F. de Waal (2006), ad.; útočná a obranná; Robert F. Murphy (1957): efektivní prostředek podporující sociální soudržnost; Philip G. Zimbardo (*1933): 1971 vězeňský experiment; vraždy = větší pravděpodobnost nebezpečí pro nepříbuzného, násilí i mezi příbuznými

Infanticida = nízká kvalita dítěte; nejistota otcovství; nedostatek rodičovských zdrojů; selektivní infanticida porušuje TW (např. Mukagodové x Masajové + Samburové; Inuité); Investiční strategie v závislosti na podmínkách neporušuje TW; přesto znevýhodnění určitých jedinců

Změněné stavy vědomí Charles Tart (1969) Altered states of consciousness (ASC); Erica Bourguignon (1973): trans (extáze) a trans posedlosti (MPD/PD)

3. Lidské chování II

Jedinec ve společnosti = zařazení do společnosti; společenská klasifikace rodiny ≠ biologickou příbuzností; Př. 1 **Mužský pohled na klasifikaci**: a) termín otec i pro bratra z otcovy a matčiny strany (Havajané); b) podobně jako předchozí, ale příbuzní matrilineární/patrilineární (Irokézové); c) odlišení otce od bratrů obou rodičů (Inuité); d) jiné jméno pro každého příbuzného (Nuerové); Př.2: **Indiáni Crow a Omaha** (Hughes, 1988): bratrance a sestřenice v generaci rodičů nebo v generaci potomků = uspořádání společnosti a jistota otcovství

Tibetská polyandrie = specifické řešení náročných přírodních podmínek = zajištění majetku ≠ ženy nezvyšují svoji plodnost počtem manželů (Goldstein, 1976); monogamní princip → zvyšující fitness rodu; významná výhoda pro polyandrické babičky; inkluzivní fitness starší vs. mladší bratři = rozpad manželství

$$(ph/h) + [(rph/h)(h-1)] + re(n-h) > [ph^{-1}/(h-1)] + [rph^{-1}/(h-1)](h-2) + re(n-h+1)$$

Rodové linie = unilaterální linie (polygamní systém), bilaterální linie (monogamní systém)

Kognitivní omezení velikosti sociální skupiny = kritický práh společnosti 500 lidí (Naroll, 1956), za ním se společnost bez vnitřní struktury rozpadá; jedinec udrží vztahy se 150 lidmi = emocionální blízkost a nedávnost kontaktu (Dubar, 1993); ale je schopen přiřadit jména až 2000 obličejům; účastenská skupina (12-15 jedinců) a podpůrná skupina (4-6 jedinců)

Sousedské vztahy = přechodně rozptýlené sociální struktury jako reakce na přírodní podmínky a dostupnost zdrojů (Dyson-Hudson, 1979); a) primární sousedské vztahy = rodiny se silnými vazbami, b) sekundární sousedské vztahy = dočasná akumulace více rodin

Sociální parazitismus = limitace ze strany společnosti: omezující mechanismy spolupráce, zvýšená senzitivita ke společenskému podvádění (Cosmides, 1989; Cosmides, Tooby 1992); výměna informací o sociálních parazitech (Enquist, Leimar, 1993; Dubar, 1996) = nářečí; omezení přátelských projevů na příbuzenstvo a blízké přátele = genealogická amnézie (Dunbar, 1999)

Jazyk = *Efektivnost mluveného jazyka* (Crystal, 1997) interakce s více osobami najednou, výměna informací, represivní zásah proti parazitujícím jedincům; sociální příčiny vývoje mluveného jazyka = a) hypotéza drbů (Dunbar, 1993, 1996), b) hypotéza společenské úmluvy (Deacon, 1997), c) Šeherezádin efekt (Miller, 2000)

Etnicita = proces ztotožnění se s kulturou, typické pro všechny současné kultury; sounáležitost s danou skupinou navenek deklarována „těm druhým“; úskalí etnicity v archeologii; relační identita (Anderson, 2000) = nedochází k definitivnímu ztotožnění se jedince s národnostní identitou (1-více).

Kulturní změny A. Kroeber (1876-1960) = proměnlivost kulturních vzorců; endogenní a exogenní změny ovlivňující danou kulturu (rychlé/ pomalé; kvalitativní/ kvantitativní; revoluční/ postupné...); a) proměny kulturních prvků uvnitř dané kultury → inovace; b) proměny kulturních prvků mezi 1 a více kulturami → difúze, substituce a migrace; akulturace; kulturní nárazníky a bariéry; Kalervo Oberg (1960): kulturní šok; př. Lauriston Sharp (1968): Yir Yorontové (Austrálie) = integrace kovových seker do mytologického systému

4.-5. Experimentální archeologie

6.-7. Artefakty, výrobní procesy a doklady lidských aktivit I-II

Chaine opératoire = A. Leroi- Gourhan (1964) = funkce metodologický nástroj; přírodní a kulturní parametry (např. alokace suroviny, funkční nároky, ad.); typ suroviny (stabilní/nestabilní) a její výběr; transformační schéma = první ošetření suroviny + technologie přípravy; debitáž; fasonáž; finální úpravy (leštění, hlazení...); technika (typ artefaktu, pohyb, činnost);

Traseologie = stopy neantropogenního původu (anatomie, tafonomie); stopy antropogenního původu (výrobní, pracovní): fyzikální a chemický vliv sedimentů, zvětrávání, činnost vody a kryogenní vlivy, kontakt s kořenovým systémem rostlin, zdupání, predace, činnost hlodavců, lidské aktivity (cut marks, spálené kosti)

8.-9. Společnost v krajině I-II

Koncepce času = biologické hodiny (zvířata, člověk) x potřeba čas strukturálně zaznamenávat (lineárně, cyklicky)

Koncepce prostoru = mikro/makroregionální charakter; struktura sídliště a jeho okolí (mikrosvět) se často odráží v náboženském chápání zbytku vesmíru (makrosvět).

Model „muži u ohniště“ Lewis Binford (1978) = zóny distribuce předmětů (podle velikosti) vnitřní zóna (*drop zone*) a vnější zóna (*toss zone*) → centrifugální efekt (Löhr, 1979)

Metoda „kruhů a sektorů“ Dick Stapert (1989) = pozici obydlí indikuje distribuce předmětů v ploše sídliště; ohniště jako centrální bod (unimodální/bimodální model)

Prostorová distribuce a její zobrazení ; odlišné prezentace (body, histogramy, projekce)

Demografie, sezonalita a stabilita sídliště = chata = 10 obyv. + experimenty (Kent, 1991); sídliště 5-10 chat; sezonalita = zastoupení artefaktů + traseologie; fauna; rostlinné makrozbytky; délka osídlení (Beresford-Jones et al. 2010; 2011) – uhlíky a kosti

Teritorialita (Brown 1964; Binford 1980; Cashdan 1983) = dva modely na základě rozptýlení a předvídatelnosti potravy a vodních zdrojů v krajině; **kognitivní mapování** = GPS (kartografické mapy) x orientace na základě mezi-cílů, př. Komiové x Něnci; typy krajin podle střeďo-a mladopaleolitických kultur (expozice, vzdálenost od vody, výškový poloha)

Výživa = nabídka daného regionu vs. selekce zdrojů (+ tafonomické komplikace), druhové spektra a klimatické požadavky; izotopy C, N, Sr, Ba, Fe, Cu; strategie čerpání zdrojů; **G. Isaac** (70. léta 20. století) x **L. Binford** (1987) = teorie lovce x mrchožrouta

10. Počátky náboženství

Každodenní život = smlouva s duchy; **Člověk** = několik duší = zdraví a síla jedince. Duše mohou člověka opustit: a) *Dočasně* duše svévolně opustí své místo, nebo je unesena; b) *trvale* duše se odmítne vrátit, nebo se nepodaří přesvědčit únosce

Rituální předměty = zviditelněním identity duchů, oboustranný komunikační prostředek; péče o rituální předměty

Primitivní ateismus John Lubbock (1834-1913); animismus Sir Edward Burnett Tylor (1832-1917); *manismus* Robert Ranulph Marett (1866-1943); totemismus Émile Durkheim (1858-1917), Claudé Lévi-Strauss (1908-2009).

Totem = mýtický prapředek; příslušnost ke klanu po matce, ačkoliv společnost je patriarchální; spojení klanu a totemu se přizpůsobuje rituálnímu zájmu, který totem v lidech podněcuje.

Magické myšlení James G. Frazer (1854-1941) = homeopatický a konstantní princip

Šamanismus/Paleošamanismus/Neošamanismus = širší x užší pojetí, problém definice; tradiční x euroamerické pojetí společnosti a úlohy šamana v ní

11.-12. Etnoarcheologický výzkum

Binfordovská premisa o distribuci předmětů v prostoru sídliště, sezonalitě a délce pobytu

A) Ohňová země = indiáni Yamana a Selknam; speciace ve výživě a sídelní strategii; př. Tunel VII:

1. sezóna: na jaře, málo kostěných artefaktů, málo kostí ploutvonožců; hodně guanaka, kytovců a papoušků; **2. sezóna:** pravděpodobně na jaře, štípání a výroba kamenných artefaktů, konzumace lachtanů, manipulace s velrybími kostmi (výroba); **3. sezóna:** pozdní zima – jaro, výroba kostěných artefaktů, konzumace lachtanů, guanako, manipulace s velrybími kostmi (konzumace/výroba); kumulace odpadu jako ochrana před větry; **4. sezóna:** pravděpodobně zima/jaro; výroba hrotů šípů a štípání kamenných artefaktů; zaznamenána dvě nová ohniště (uvnitř i vně obydlí), zpracování dřeva a konzumace lachtanů, kumulace mušlí na východní straně; střed obydlí se začal pomalu propadat; **5.**

sezóna: zima; komplexní okupace, štípání kamenných artefaktů (vně i uvnitř obydlí), konzumace lachtanů a guanako, velrybí kosti a méně kosti ptačí, větší intenzita spálené půdy (hlavní i sekundární ohniště), vchod orientován jihozápadně; **6. sezóna:** brzké léto; klesá konzumace lachtanů, zvyšuje se podíl ryb a ptáků, ohniště centrální a 1 mimo obydlí; vchod orientován jižně k moři, kumulace odpadu při severní straně; zpracování kostěných nástrojů; **7. sezóna:** krátkodobá; výroba kostěných nástrojů a šípů, konzumace lachtanů, mořských ptáků a ryb; zmenšení centrálního ohniště a vznik drobných sekundárních ohnišť uvnitř chaty; **8. a 9. sezóna:** letní; výroba kamenných nástrojů na zpracování zvířecích těl (velryby, guanako, ryby a ptáci); **10. sezóna:** krátkodobá – letní; výroba kamenných artefaktů, zpracování zvěře, málo konzumace = shodné pouze umístění centrální části objektu

Srovnání nutričního a symbolického významu ryb

B) Jangana Pe = Něnci - v létě lov vodních ptáků, rybolov a sběr rostlinných zdrojů; letní a zimní sídelní strategie odvislá od strategie obživy; sezónní kalibrace táborů; rozdíly mezi jednotlivými tábory (výzkum v 2009): vzdálenost mezi jednotlivými tábory a nejbližším obchodem (nebo další infrastrukturou), demografická struktura tábořiště, specifické zvyky a návyky obyvatel; finanční potenciál; Rozdíly v sídelní strategii uvnitř krajiny (výzkum v 2012): sezónní výběr polohy tábořiště (v zimě na svazích Jangana Pe; v létě poblíž jezer); těžba plynu a související infrastruktura na Jamalu (stavba železnice a silnice), nárůst zboží importovaného Rusy v prostoru něněckých tábořišť; pokles velikosti něněckých teritorií; změny v lidské a sobí demografii (zahušťování na obou stranách) + změny v pohybech v krajině jako reakce na pokles rozlohy dostupných pastvišť